

Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Тілдерді дамыту және қоғамдық-саяси жұмыс комитеті
Назарбаев Университеті
«ТЕРМИНЖАСАМ ҚАҒИДАТТАРЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯ
МӘСЕЛЕЛЕРІ»
Республикалық ғылыми - теориялық конференция

Астана қаласы
20 сәуір, 2018ж.

**ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ДЕФИНИЦИЯНЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ-
КОГНИТИВТІК СИПАТЫ**

Досмаилова Айгүл Нүркешқызы

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Терминология бөлімінің
ғылыми қызметкері, ф.ғ.к
aigul.dosmailova@bk.ru

Алтайбекова Қанағат Тұрсынбайқызы

Ө.А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университетінің доценті, ф.ғ.к
Kazyaz2013@mail.ru

Халқымыздың өзімен бірге туып, бірге жасап келе жатқан тіліміздің сөз байлығын есепке алып, оларды сұрыптап, жүйелеп отырған лексикография саласы зерттеушілерінің ғылыми еңбектерінде термин жасаудың жолдары, терминдік бірліктер табиғаты кеңінен қарастырылған. Сөздіктерде тілдік бірліктердің мағынасын беруде ғалымдар әртүрлі терминдер қолданады. Олар: *сөздің түсіндірмесі, сипаттамасы, интерпретациясы, терминнің анықтамасы, дефинициясы*. Соның ішінде дефиниция ұғымына қысқаша түсінік беріп, дефиницияның логикалық-когнитивтік сипатын қарастырсақ.

Дефиниция термині латынның «definiō – анықтау» деген сөзінен шыққан. Алғашқы дефинициялар алғашқы ғылыми мәтіндермен бірге қолданылды, ол «терминологиялық жүйе» және «ұғымның» пайда болуымен тығыз байланысты. Ғылыми ойлау абстракті ұғымдарды анықтап, оларды қорытуды мақсат ететіндіктен, ғылыми ұғымның алғашқы дефиницияларын ғылыми мәтіннің прототипі деп айтуға болады. Философияда дефиниция логикалық тәсіл ретінде мына мәнде қолданылады: «1. зерттелетін нысанның басқа нысандардан ерекшелік критерийін қалыптастыру (нысанның ерекшелігі), оны іздеу, құру, қолдану сияқты өзіне тән ерекшеліктерінің әдісі; 2. жаңа енгізілген тілдік бірлікті қалыптастыру немесе белгілі бір тілдегі бар құрылымның мағынасын анықтау (жаратылыс немесе идеографиялық символизм, формула тілінде). Нысандарды зерттеу қорытындысы оған сәйкес

ұғымдарда көрінетіндіктен, анықтаманы (дефиницияны) осы ұғымдардың қысқартылған және нақты тұжырымы ретінде қарауға болады» [1, 150 б.].

Дефиниция мәтінде ғылымның белгілі бір саласында жинақталған терминдердің мағынасын ашады. Дефиниция құрылымында логикалық ойлау әрекеті бар, тіл мен ойлаудың байланыстылығы осы процесте өтеді және белгілі бір түсініктің мағынасын ашу үшін жасалады. Яғни нақтылықтың бөлігі болып табылады. Ой нақтылықтың белгілі бір бөлігін көрсетеді, тіл ойға форма беріп, оны бейнелейді. Д.П.Горский дефиницияның логикалық формуласын былай көрсетеді: Dfd (дефиниция немесе анықтама) = Dfn (дефиниенс бір нәрсе арқылы анықталған) [2, 18 б.]. Дефиниция ғылым тілі үшін маңызды екені анық, онда анықталатын нысан туралы адам білімі көрініс табады. Дефиницияның мағыналық бөлігінің негізінде адамның қоршаған ортаны тану процесі бар. Дефиницияның нысандары ғылыми білім құрылымында ұғым, термин, болжам түрінде қызмет атқарады. Осыған сәйкес дефиниция когнитивтік қызмет атқарады, ол нысан туралы білімді бекітеді және коммуникативтік қызметі арқылы табиғи тіл терминологиялық бірліктерінің мағынасын анықтап, адамдардың өзара түсінісуіне мүмкіндік жасайды. Ал дефиницияның кумулятивтік қызметі белгілі нысанды ұзақ уақыт аралығында зерттеп, оның қолданылуына ғылыми процесс барысында жағдай жасайды. Ұғым терминсіз, оларға сәйкес дефинициясыз ғылыми тұжырым, болжам, ғылымның заңдылықтарын қалыптастыру мүмкін емес. Ғылым ұғымдардың базалық негізіндегі соңғы анықтамаларына жүгінеді. Ұғымды дефинициядан басқа сипаттама, түсіндіру құрылымдары да бере алады. Бұлардың ішінде ұғымды беруде дефиницияның орны ерекше, себебі онда зерттелетін ғылыми нысанның толық мағынасы ашылады.

Қарастырылып отырған ғылым саласының ерекшеліктеріне, зерттеу әдістеріне байланысты дефиницияға әртүрлі талаптар қойылады. Формуламен берілетін нақты ғылымдарда дефиниция нысандарды теңестіру және бірегейлендіру қызметін атқарады. Нақты ғылымдар үшін біркелкі жасалған дефиницияның маңызы зор, себебі дефиниция негізінде әртүрлі заңдар, формулалар, жаратылыстану теориясының негізгі заңдылықтары жасалады. Ұғымды анықтаудың әдіс-тәсілдерін іздестіру көне грек философ-материалисі Демократтың «Логика туралы» және «Конондар» атты трактаттарынан бастау алған. Анықтама ұғымы философ-идеалист Сократ еңбегінде индукция әдісіне сүйеніп жасалды, Платон бірінші болып анықтаманы түр ерекшелігі арқылы түсіндірген. Көне Грек философы Аристотель ұғымды анықтаудың әдіс-тәсілдеріне ғылыми тұжырымдама жасап қоймай, анықтаманың ережесін де жасаған. Аристотель дефиницияның алғашқы «тек және түр ерекшелігі» формуласын анықтады. Дефиницияға: «анықталушы анықтаушыға тең болу керек» деген жалпы талап антикалық дәуірде қойылды. Анықталушының анықтаушыға теңестірілуін мына мысалдардан көруге болады:

1. *«Парадигма арқылы енген ұғымдар «жекеленген теориялардың емес, барша ғылым атаулының жетістігіне айналады», яғни тілдің танымдық*

қызметін айқындайтын көзқарастардың эволюциялық болмысы бүгінгі когнитивті ұстанымдардың негізін қалаумен қатар адамзат санасының тілмен сабақтаса сұрыпталатын әрекетін жаңа қырынан түсінуге, оны коммуникативтік немесе функционалдық лингвистика мәселелерімен ұштастыра талдауға жол ашады» [3, Э.Н. Оразалиева 11 б.].

2. «**Қабылдау** – философияда да, физиологияда да кеңінен қарастырылатын, психология мен когнитивті ғылымдардың басты ұғымдарын құрайтын, барша информацияларды (мәліметтерді), әртүрлі объектілерді, процестерді адамдардың сезім мүшелерінен өткізетін не шынайы белгілерін, сапаларын айқындайтын мүмкіндіктері» [3, Э.Н. Оразалиева 42 б.].

Дефиниция, ұғым және термин арасында семиотикалық байланыс орнатылады, термин→белгі→белгілеуші; ұғым → белгіленуші; дефиниция ұғымның сөйлеммен берілуі. Осыдан дефиницияның ерекше қасиеті шығады: логика-ұғымдық қатынаста ол аяқталған пікірді көрсетеді; тілдік құрылымда – ерекше коммуникативтік бірлікті, коммуникативті қызметті атқарады, сондай-ақ белгіленуші (ұғым) және белгілеуші (термин) арасындағы байланысты орнатады.

М. Малбақов бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымына қатысты мәселелерге арналған монографиясында дефиниция, түсіндірме, анықтама ұғымдарын зерттей келе: «... бірқатар лексикографиялық еңбектерде синоним ретінде қарастырылған түсіндірме, дефиниция, анықтама терминдері шын мәнінде бір-біріне синоним емес. Дефиниция – сөздік бірлікке берілген қысқаша анықтама. Ол түсіндірменің құрамына кіреді. Түсіндірме ұғымына дефинициядан да басқа лексика-стистикалық, грамматикалық-функционалдық сипаттамалар кіреді. Анықтама – терминімен анықтама процесінің атауын – сөздіктегі сөздік бірлікке берілетін түсіндірмелі анықтамалардың бәрін атаған жөн тәрізді. Сөздік мақалада дефинициядан басқа да анықтамалар болған жағдайда оларды дефинициялық анықтама және қосалқы семантикалық функционалдық анықтама түрінде айқын ажырату керек», – деп жазады [4, 62 б.]. Профессор Ш. Құрманбайұлы: «Термин ұғым атауы болса, терминнің дефинициясы деген – сол ұғым атауына берілген дәл ғылыми анықтама. Термин сөздің мағынасы оның дефинициясы арқылы анықталады», – деп терминге міндетті түрде дефиниция берілу керектігін айтады. [5, 9 б.]. Сөздіктерде берілген анықтамаларды, ғылыми еңбектерді саралай келгенде, ғалымдардың дефиницияны анықтама немесе түсіндірменің құрамында қарастырғанын көреміз. Ғалым Р. Сыздық былай дейді: «Терминдер негізінен атау сөздер болып келеді. Терминдердің атауыштық қасиеті (белгісі) үшін оның «дефинициялық» түсіндірмесі болу керек, яғни бір нәрсенің, не құбылыстың тек қана өзіне тән ұғымдық анықтамасы ол сөзді термин етіп танытады. Терминдерді керек ететін әр алуан ғылым салалары болғандықтан сөздің дефинициясы сол ғылымның танымы үшін ұсынылады» [6, 129 б.]. Бұл ретте терминге берілген дефиниция арқылы сол ғылым саласын тануға болатынына көз жеткіземіз. Ғалым Ш. Құрманбайұлы терминнің міндетті түрде

дефинициясы болатыны туралы былай дейді: «Сөз арқылы ұғым туралы жалпы мағлұмат берілсе, терминнің дефинициясы арқылы сол ұғымды өзге ұғымдардан айыратын оның ең басты белгілері аталып көрсетіледі. Ғылым мен техниканың даму деңгейіне сәйкес терминнің дефинициясы да толығып, өзгеріске ұшырап отырады. Ғылым неғұрлым дамыған сайын сөз бен терминнің арасы алшақтай түседі. Бұл тәсілмен жасалған терминдер жалпы қолданыстағы сөзден өзі қатысты болатын терминнің өріс пен терминге тән дефинициясы арқылы ажыратылуға тиіс» [5, 55 б.]. Яғни, дефиниция ұғымға сай келеді және оның негізгі мазмұнын береді. Дефиниция ұғымға да, терминге де қатысты, сондықтан терминнің дефинициясы және ұғымы деп айтуға да болады. Термин дефиниция көмегімен ұғымды анықтайды, яғни термин сөздер терминологиялық сөздіктерде дефиниция арқылы беріледі. Арнайы ұғымның ара-жігі, терминнің мағынасы дефиниция арқылы анықталады.

Сөйтіп, дефиниция – ерекше логикалық тілдік құрылым, мұнда тіл мен ой бірге қызмет етеді, бірін-бірі толықтырады. Дефиниция ескі білімді жаңа біліммен байланыстырады, білімнің барлық саласында ғалымдардың сөйлесуіне көмектеседі, адамның танымдық әрекетінің пайдалы, сапалы болуына әсер етеді. Басқа тілдік құрылымдар тәрізді дефиницияның да белгілі құрылымы мен мазмұны болады. Қазіргі таңда дефиниция логикалық және лингвистикалық тұрғыдан әлем тілдерінде кеңінен зерттеліп жатыр. Сондай-ақ дефиниция логикалық және лингвистикалық құбылыс ретінде әрі ақыл-ой әрекетінің ерекше формасы ретінде де қарастырылып келеді. Дефиницияның жан-жақты қарастырылуы оның күрделі құбылыс екенін дәлелдейді. Метатілдік дефиниция ұғым дәрежесі мен құрылымының белгілі дәрежеде терминделуімен анықталады. Атап айтсақ, логикада және терминологияда дефиницияға төмендегі талаптар қойылып, логика келесі ережелерді сақтауды талап етеді:

- дефиниция нақты болуы керек, екіұшты мағынаны бермеуі тиіс, түсіндірілетін біртекті ұғымды нақты ажыратуы қажет, осыған сәйкес дефиниция тек ұғымның ерекшелігін ғана сақтауы шарт.
- дефиниция ұғыммен сәйкес келуі қажет, яғни тым кең не тар болмауы керек. Бұл жағдайда анықталатын ұғым анықтаушы ұғым көлемімен бірдей, ұқсас, сәйкес болуы заңды;
- дефиниция логикалық шеңберден тыс болуы қажет, яғни ұғым қосымша ұғымдармен анықталмағаны дұрыс;
- логикалық қарама-қарсылықтың болмауы, болған жағдайда дефиницияда берілгендер бірін-бірі жояды;
- дефиниция теріске шығарушы мәліметтерден тұрмайды, яғни ұғым мазмұнын ашпайтын белгілердің болмауы тиіс. Бұл ереже анықтаманың негізгі талабынан туындайды.

Қорыта келгенде, жалпы терминтаным ілімінде термин дефинициясына дәбіршама талаптар қою дәстүрі қалыптасқан. Ғалымдардың еңбектерін

саралай келіп, олардың негізгі мазмұнын былайша жинақтап көрсетуге болады:

- қатар бағыныңқы ұғымдардың анықтамасын беруде олардың түрлік белгісі ретінде дефиницияда екеуіне де ортақ бір белгіні көрсеткен жөн;
- біртекті ұғымдарға бірыңғай дефинициялар беру қажет. Яғни, дефинициялары біркелкі лексика мен синтаксистік құрылымдармен рәсімделуі тиіс;
- дефиниция түзу барысында ақиқат болмыстың бір нысаны бірнеше ғылым салаларында қарастырылып, түрлі ұғымдар жүйесіне қатысуының нәтижесінде түрлі дефинициялар талап ету ерекшелігі ескерілуі қажет;
- ғылымның дамуы ғылымның өзгеруіне де алып келетіні сөзсіз. Сол себепті дефиниция ғылым-білімнің қазіргі даму деңгейіне сәйкес жасалуға тиіс;
- дефиниция мазмұны түсінікті әрі нақты болуы үшін, сол дефинициялар жүйесінде анықталған, белгілі және бір мағынада қалыптасқан терминдерді қолдану қажет;
- дефиниция құрылымы қысқа, әрі логикалық тұрғыдан тек аяқталған сөйлемдерден құрылуы тиіс және артық ақпаратқа жол берілмеуі қажет;
- дефиницияда тавтологиялық элементтер болмағаны дұрыс.

Осы талаптар негізінде дефиниция мәтінде ғылымның белгілі бір саласында жинақталған терминдердің мағынасын ашады, яғни мәліметтерде жинақталған терминді белгілейді. Дефиниция белгілі бір түсініктің мағынасын ашу үшін жасалады, яғни нақтылықтың бөлігі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Философский энциклопедический словарь/Под ред. Л.Ф.Ильичева. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – 815 с.
2. Горский Д.П. Определение. Логико-методические проблемы. - М., 1974. – 291 с.
3. Оразалиева Э.Н. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы: Ғылыми монография. – Алматы: Арыс баспасы, 2007. – 312 б.
4. Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктердің құрылымдық негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 368 б.
5. Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминдену үрдісі: Филол. ғыл. д-ры дис. – Алматы, 1998. – 250 б.
6. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана: Елорда, 2001 – 230 б.

Мақалада дефиниция ұғымына қысқаша түсінік беріліп, дефиницияның логикалық-когнитивтік сипаты қарастырылды. Ғылымдардың еңбектері

сараланып, логикада және термин таным ілімінде термин дефинициясына қойылатын талаптардың негізгі мазмұныны жинақталып көрсетілді.

В данной статье дается краткий обзор о понятии и логическо-когнитивный характер дефиниции. В результате анализа работ ученых терминологии и логике выявлены основные требования содержанию дефиниции термина.